

ВІДНОСИНИ ОЛЬВІЇ ЗІ СКІФСЬКИМ СВІТОМ: ПРОБЛЕМА СКІФСЬКОГО ПРОТЕКТОРАТУ

Стаття присвячена аналізу відносин Ольвії з племенами скіфів, зокрема питань скіфського протекторату над Ольвією в архаїчний період на основі наведення різних точок зору на проблему. Автор здійснив спробу на основі ранніх та нових досліджень по-новому переосмислити основні питання відносин двох світів – варварського та грецького на прикладі Ольвійської політичної історії.

Ключові слова: Північнопонтійський регіон, Ольвія, скіфи, протекторат, хора, синоїкізм, транзитна торгівля.

Статья посвящена анализу отношений Ольвии с племенами скифов, в частности вопросов скифского протектората над Ольвией в архаический период на основе приведения различных точек зрения на проблему. Автор предпринял попытку на основе ранних и новых исследований по-новому переосмыслить основные вопросы отношений двух миров – варварского и греческого на примере Ольвийской политической истории.

Ключевые слова: Северопонтийский регион, Ольвия, скифы, протекторат, хора, синойкизм, транзитная торговля.

The article analyzes the relationship Olbia with the tribes of the Scythians, including the issues of Scythian protectorate over Olbia in the archaic period through bringing different perspectives on the problem. Author attempted on the basis of early and new research on new fundamental rethink the relationship of two worlds – the barbarian and Greek for example olviyskoy political history.

Key words: North Pontic region, Olbia, Scythians, protectorate, chorus, synoykizm, transit trade.

Однією з гострих дискусійних проблем в політичній історії Ольвії виступає проблема скіфського протекторату над містом. За браком джерел визначити конкретну форму і зміст протекторату, якщо він дійсно мав місце, нині складно. Тому ми розуміємо під цим терміном будь-яку форму залежності – заступництва Ольвії від скіфів.

У сучасній науці з цього приводу існують два полярні погляди. Один із них, за яким передбачається існування протекторату, найбільш послідовно і вичерпно в сучасній літературі, викладений у працях Ю. Г. Виноградова та К. Марченка. Цього не можна сказати про інший погляд, який заперечує таку можливість і лише частково відображений у науці.

Прямі свідчення як існування, так і відсутності скіфського протекторату над Ольвією, як і більшості сторінок історії Ольвії, відсутні. Тому його прихильники та противники, крім загальноісторичних побудов, що базуються, головним чином, на даних нумізматики і скіфському логосі Геродота, відчувають

потребу в залученні та інтерпретації низки побічних археологічних фактів. Однак трактування цих фактів аж ніяк не є однозначним і дає змогу дійти різних висновків. У вирішенні цього питання розглянемо обидві точки зору та спробуємо аргументовано довести все ж найбільш вірогідне існування залежності Ольвії від скіфських царів.

У кінці VI ст. до н. е. в Північному Причорномор'ї сталося велика військово-політична подія, що змінила хід історичного розвитку місцевих племен, які його населяли, і самих грецьких полісів. Близько 519 р. до н. е., або трохи пізніше, Дарій I Гістасп, який нещодавно став владикою потужної перської держави, з величезним військом переправився через Босфор і вторгся в межі Фракії. Пройшовши через землі фракійців, він навів понтонний міст через Дунай, переправив по ньому своє військо і повів його проти скіфів. Деталі цього походу досить докладно викладені Геродотом. Судячи з відсутності яких-небудь руйнувань у самій Ольвії, на Березані та в численних поселеннях великої хори Ольвії, похід

персів ніяк не торкнувся Ольвійського полісу: Дарій або пощадив місто, або – що вірогідніше – пройшов стороною або зовсім не дійшов до нього. Однак, скіфський похід Дарія опосередковано, подібно бумерангу, відбився і на долі Ольвії. Одним з основних досягнень археологічних досліджень на її хорі слід вважати відкриття такого феномену: з більш ніж 70 розвіданих або частково розкопаних поселень архаїчного періоду, кількість яких, не виключено, з часом збільшиться, до кінця першої третини V ст. до н. е., виживають лише одиниці в безпосередній близькості від Ольвії [1, с. 7]. Це означає, що хора Ольвії, не зникнувши дуже скорочується, звузившись до безпосередньої міської округи, яку відтепер експлуатували жителі самої столиці.

С. Д. Крижицький у своїй статті доводить іншу точку зору з приводу спустошення хори [2, с. 26]. За словами автора, спустошення великої хори Ольвії і зосередження її населення у місті могли бути не тільки наслідком експансії скіфів та їхнього бажання підпорядкувати собі економічно Ольвію, а й зумовлені потребою у внутрішньому розвитку поліса, становленні Ольвії як міста. З метою перетворення Ольвії з фактично землянкового селища в справжнє місто античного вигляду була потрібна значна кількість робочої сили. І початок цього процесу – перехід у місті від масового землянкового будівництва до звичайного наземного сирцево-кам'яного – збігається за часом з редукцією великої хори. Також автор не виключає і цілком можливе прагнення самих ольвіополітів до реорганізації хори. Останнє він пов'язує з бажанням жителів Ольвії перейти від аморфно і розріджено заселених земель великої сільської округи до добре організованої та щільно освоєної приольвійської хори невеликого радіуса. Очевидно, не випадково в середині – другій половині V ст. до н. е. у безпосередній близькості від Ольвії в районі поселення Чортувате 7 виникає перший будівельний комплекс, який можна охарактеризувати як господарсько-садибний. Крім того, автор наголошує, що скіфам у принципі було б не вигідно ліквідувати велику хору Ольвії, оскільки функціонування сільської округи не могло чим-небудь перешкодити вивозу в Егеїду товарів як внаслідок відмінності цих продуктів від тих, які могли виробляти ольвіополіти, так і завдяки великій місткості середземноморських ринків щодо натуральної сировини. Інакше кажучи, автор взагалі ставить під сумнів можливості скіфської хлібної торгівлі. Певну роль міг відігравати експорт продуктів скотарства, очевидно, мінерально-сировинних ресурсів.

Як же ми повинні оцінити і пояснити настільки дивний феномен, коли поліс раптом протягом невеликого проміжку часу фактично відмовляється від сталої домінуючої галузі своєї економіки – сільського господарства? Дослідники цієї проблеми запропонували три версії. Згідно з однією з них, відтік населення з Ольвійської хори був викликаний синойкізмом, що мав на меті сформувати Ольвію як урбаністичний центр. Згідно з другою – відтік землеробського населення в місто пов'язаний з

потребою в масовій робочій силі для зведення міських і житлових споруд, а також оборонних стін. До третьої гіпотези прийшли одночасно і незалежно один від одного К. К. Марченко і Ю. Г. Виноградов, припустивши, що обезлюднення хори та пов'язані з нею явища породжені загрозою з боку скіфів, що активізували свій натиск на Ольвію на початку V ст. до н. е. [3; 142]. На нашу думку, саме небезпека нападу скіфів зумовила обезлюднення Ольвійської хори, відтік в столицю основної маси сільських жителів і створення, таким чином, значних людських ресурсів, які і були задіяні на будівництві насамперед оборонних, а крім того, інших міських і приватних споруд.

Спробуємо тепер коротко відтворити зміни політичної ситуації в Північнопонтійському регіоні наприкінці VI – початку V ст. до н. е. відповідно до наявних даних. Слід підкреслити, перш за все, що в цю епоху вступали у взаємодію вже не два світи – греки і варвари, – а декілька великих і дрібніших політичних утворень: з одного боку, остаточно склалися високоорганізовані еллінські поліси – Ольвія, Ніконій, Керкінітіда і міста Боспору, з іншого – Скіфське царство, що володіло потужним економічним і військовим потенціалом, з третього – низка варварських племен (таври, сінди, меоти та ін.), поступалися у політичній організації царським скіфам, проте представляли на політичній арені реальну силу, з якою не можна було не рахуватися.

Після перемоги над військом Дарія I скіфські царі змінюють свою політику, перейшовши до експансії навколишніх земель. Можна припустити, що одним із перших було подальше підкорення лісостепових скіфських племен. На багатьох лісостепових городищах саме в кінці VI ст. до н. е. простежено шари пожеж, що виникли, безсумнівно, в результаті воєнних зіткнень зі степовиками. У результаті завоювання Лісостепу царські скіфи стали розпоряджатися величезними матеріальними багатствами. Значні надлишки продуктів присвоєння (зерно, худоба, раби й ін.) вимагали збуту, тому скіфи, які не мали ні торгового флоту, ні навичок у морській справі, звернули свої погляди в бік грецьких полісів Причорномор'я, по-перше, як джерела збагачення, а по-друге – як потенційних посередників у торгівлі з Егейським світом.

Ольвія не була винятком. Археологічно це простежується насамперед у появі захоронень кочових скіфів за північними і східними кордонами Ольвійської території саме на початку V ст. до н. е. [4, с. 142]. Наскільки дозволяють свідчити розкопки, залишення сільських поселень їх жителями не супроводжувалося руйнаціями і пожежами. На підставі цього, деякі дослідники схильні констатувати мирні взаємини скіфів і еллінів. Але протилежні висновки дає матеріал некрополів хори, а саме часті захоронення греків, убитих скіфськими стрілами. Хоча цей факт може слугувати лише додатковим аргументом відносно процента таких захоронень до загальної їх кількості.

Стосовно джерел, які б могли допомогти у вирішенні проблеми скіфо-ольвійських відносин, можна проаналізувати одну пам'ятку – стелу Леокса, сина Мольпагора, яка знайдена випадково на території ольвійського некрополя. Плита має рельєфи з обох сторін. На одному боці – зображення оголеного юнака зі списом, на іншому – також стоїть постать, але в східному, «скіфському» одязі з горитом біля лівого стегна, що тримає обома руками стрілу. О. О. Крюгер навів низку досить вагомих аргументів на користь того, що обидва написи надгробні [5, с. 91]. Пам'ятник датується близько 490 р. до н. е. Ю. Г. Виноградов запропонував таким переклад напису: «Пам'ятник доблесті, я кажу, що вдалині, за вітчизну життя віддавши, лежить син Мольпагора Леокс» [6, с. 89]. У якій же битві поліг Леокс, син Мольпагора? Швидше за все, майстер прагнув сказати своїм твором, що ольвійський воїн-аристократ (це зрозуміло з його імені та по батькові) загинув в одному з боїв зі скіфами, якими була сповнена історія Ольвії другого десятиліття V ст. до н. е.

Проте збройна конфронтація ольвіополітів зі скіфами мала місце лише на першій стадії скіфської експансії, коли основні сили номадів були зайняті боротьбою з не менш войовничими і сильними фракійцями. Ймовірно, після укладення десь у 80-х роках V ст. до н. е. мирної угоди між тими й іншими, руки у скіфських правителів у цьому регіоні були розв'язані, і вони остаточно підпорядковують поліси Подністров'я і Ольвію своєму диктату, після чого становище в регіоні у військовому плані стабілізується.

Необхідно відразу ж зазначити, що з причини крайньої малочисельності відомостей процес встановлення скіфського протекторату над Ольвією може бути змальований поки лише в найзагальніших рисах. Доказами протекторату поки що слугує низка археологічних знахідок. Одна з них – приватний лист кінця V ст. до н. е. на амфорному черепку з Керкинітиди, який уперше документально підтверджує встановлення скіфського протекторату над цим полісом, оскільки в його останньому рядку йдеться про «податки скіфам» [7, с. 114]. Я. В. Доманський припустив, що Ольвія сама попросила владик Скіфського царства взяти її під своє заступництво з метою захисту від натиску окремих варварських племінних угруповань, що зміцнювали свої позиції в цьому регіоні [8, с. 5].

Скіфський вплив напряму простежується і в монетній справі ольвіополітів, яка у V ст. до н. е. була представлена майже виключно литою міддю. На полісному ринку цього періоду використовувались дрібні номінали у вигляді дельфінчиків, великі «дельфіни» з написами ΑΡΙΧΟ та ΘΥ, великі монети з зображенням Афіни, з однієї сторони, а колеса – з іншої (так звані аси). Пізніше з'являються монети з написом ΑΡΙΧ, а в середині V ст. до н. е. з'являються срібні статери з написом ΕΜΙΝΑΚΟ [9, с. 80]. Більшість учених схиляються до трактування, зокрема імені, Емінака як скіфського царя,

який був при владі близько середини V ст. до н. е., продовжуючи після Скіла контролювати економічне життя Ольвії. Хоча через деякий час при побудові концепції про скіфський протекторат над Ольвією Ю. В. Виноградов зазначив, що встановити етнічну належність і політичний статус Емінака важко, а тому, швидше за все, він був таким самим варварським ставлеником скіфського царя, як і його попередник Аріх, тобто намісником царя Октамасада [10, с. 17].

Щодо доказової бази скіфського протекторату треба розглянути широко відому розповідь Геродота про царя Скіла, який цілеспрямовано відвідував Ольвію і, за словами Геродота, мав у місті свій палац. Аналіз праці Геродота та археологічні факти свідчать, що контроль Скіла над Ольвією виявляв себе переважно у сфері економіки і був не чим іншим, як особливою формою варварського протекторату над грецьким полісом.

Одне з останніх вагомих підтверджень концепції скіфського протекторату над Ольвією прийшло зовсім з іншого місця і з інших джерел. У свій час Каришковським були опубліковані два литих «аси», що походять з розкопок Ніконія [11, с. 212]. Видавець висловив припущення про ольвійське походження цих унікальних грошових знаків і прочитав між спицями колеса чотири літери ΠΑΥΣ. Однак найбільш цікавою виявилася інша сторона цих монет, на якій і стоять літери: на найдрібніших номіналах на реверсі ΣΚ, на аверсі середніх ΣΚΥ по краю з правого боку від голови сови, на більш великих там же ΣΚΙΛ. За часом випуску вони (згідно з думкою Каришковського) можуть укладатися в передбачувані хронологічні рамки правління цього скіфського царя, тобто другу чверть V ст. до н. е.

Спробуємо тепер визначити сферу контролю скіфським протекторатом життя Ольвії і його характер. За наявними у нас на сьогодні нечисленним даними, ми можемо констатувати, що влада скіфських царів простягалася переважно, якщо не виключно, на економіку полісу. Перш за все, це знайшло відображення в переносі домінанти в господарстві ольвіополітів із землеробства і скотарства на транзитну торгівлю скіфськими поставками в Егеїду. Поки немає ніяких даних вважати, що скіфські правителі і їх намісники істотно вторгалися у сферу внутрішньої і зовнішньої політики Ольвійської держави, навпаки, ми бачимо, що в місті існує громада і місцеве самоврядування, яке видає громадські постанови, випускає монети з полісними символами, в місті функціонують магістратури. Можливо навіть, що конкретні прошарки ольвійського суспільства були зацікавлені в тому, щоб зосередити свою підприємницьку діяльність на певній, безсумнівно вигідній і, мабуть, не новій для них галузі економіки – посередницькій торгівлі, а тому цілком могли підтримувати новий режим. Також слід зазначити і той факт, що паралельно з усіма нумізматичними та епіграфічними джерелами, особливо, декретом на честь

Тімесілея V ст. до н. е., виникає тверде переконання в тому, що в Ольвії, яка перебувала під протекторатом скіфських царів, в V ст. до н. е., встановився тиранічний режим, який був скинутий на початку IV ст. до н. е.

Виходячи з усього сказаного, можна запропонувати таку гіпотетичну реконструкцію перебігу подій Ольвійської історії другої половини V ст. до н. е. Десь на початку 30-х років наростаюча тенденція до посилення скіфського диктату в економічній, а, можливо, частково і в інших сферах життя Ольвії раптом різко обривається. При цьому поліс не виходить зовсім з-під контролю Скіфського царства, про що свідчить відсутність у нього хори колишніх розмірів. Просто цей контроль знову повертається в колишні помірні рамки, обмежені лише питаннями економіки. Разом з тим, з

політичного життя Ольвії зникають варварські намісники скіфських царів – влада знову переходить повністю до рук грецьких тиранів. Причин різкої зміни в політиці скіфів можна припустити кілька. Тут і можливий перехід влади до більш слабівільних наступників царя Оксамасада, які цілком могли допустити політичну кризу в середовищі скіфської верхівки, що призвело до ослаблення протекторату номадів над полісом.

І на останок потрібно також вказати і ще одну, не менш важливу і дієву причину цього процесу – Понтійську експедицію Перикла до Північного Причорномор'я (і, ймовірно, до Ольвії), яка, безсумнівно, мала в цьому питанні свої позитивні сторони і послужила переломним моментом у скіфсько-ольвійських відносинах.

ЛІТЕРАТУРА

1. Крыжицкий С. Д. К истории ольвийской сельской округи / С. Д. Крыжицкий // Исследования по античной археологии Северного Причерноморья. – К. : Наук. думка, 1980. – 172 с.
2. Крижицкий С. Д. Ольвия і скіфи у V ст. до н. е. До питання про скіфський «протекторат» / С. Д. Крижацький // Археологія. – 2001. – № 2. – С. 21–35.
3. Марченко К. К. К вопросу о так называемом предместье Ольвии / К. К. Марченко // Вестник древней истории. – 1982. – № 3. – С. 126–136.
4. Ковпаненко Т. Т. Скифские курганы у с. Ковалевка Николаевской области / Т. Т. Ковпаненко, Е. П. Бунятян // Курганы на Южном Буге. – К. : Наук. думка, 1978. – С. 106–115.
5. Крюгер О. О. Надгробие Леокса, сына Мольпагора / О. О. Крюгер // Известия Российской академии истории материальной культуры. – 1921. – Т. 1. – С. 41–50.
6. Виноградов Ю. Г. Политическая история Ольвийского полиса VII-I вв. до н. э. / Ю. Г. Виноградов. – М. : Наука, 1989. – 288 с.
7. Соломоник Э. И. Два античных письма из Крыма / Э. И. Соломоник // Вестник древней истории. – 1987. – № 3. – С. 114–131.
8. Виноградов Ю. Г. Сопоставительный анализ письменных и археологических источников по проблемам ранней истории Северо-западного Причерноморья / Ю. Г. Виноградов, Я. В. Доманский, К. К. Марченко // Причерноморье в VII-V вв. до н. э. – Вани, 1987. – С. 75–98.
9. Карышковский П. О. Новые материалы о монетах Эминака / П. О. Карышковский // Ранний железный век Северо-западного Причерноморья. – К. : Наук. думка, 1984. – С. 11–35.
10. Виноградов Ю. Г. Варвары в просопографии Ольвии в VI-V вв. до н. э. / Ю. Г. Виноградов // Демографическая ситуация в Причерноморье в период Великой греческой колонизации. – Тбилиси : Мецниереба, 1981. – С. 134–136.
11. Карышковский П. О. Ольвийские ассы с изображением совы / П. О. Карышковский // Советская археология. – 1962. – № 2. – С. 210–215.

Рецензенти: **Пронь С. В.**, д.і.н., проф.;
Гребенніков Ю. С., к.і.н, доц.

© Шейн С. С., 2012

Дата надходження статті до редколегії 24.05.2012 р.

ШЕІН Сергій Сергійович, заступник директора Національного історико-археологічного заповідника «Ольвія», аспірант кафедри всесвітньої історії Чорноморського державного університету ім. Петра Могили.